

О. І. ІСАЄВА, аспіранка Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

ДОСЛІДЖЕННЯ А. С. БОРИНЕВИЧА З ПИТАНЬ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

У статті висвітлені дослідження з питань сільського господарства А. С. Бориневича, відомого одеського вченого-статистика, талановитого організатора і керівника низки статистичних і демографічних досліджень, педагога, громадського діяча.

Ключові слова: А. С. Бориневич, сільське господарство, земська статистика, хлібна торгівля, врожайність.

Вступ Демократизація суспільних відносин в сучасній Україні спонукала до ґрунтовного реформування всіх сфер життєдіяльності суспільства. У галузі розвитку науки і освіти ці процеси активізували діяльність вчених щодо дослідження здобутків вітчизняного наукового надбання і повернення з небуття незаслужено забутих імен сподвижників-науковців. Особливу увагу до себе в цьому плані привертає період кінця XIX і радянський період XX сторіч, коли політика тоталітарного режиму визначала не тільки потреби наукового обґрунтування вдосконалення виробництва, а й пріоритети соціальної значимості та напрями наукових досліджень. Тому найбільше «забутих» особистостей і результатів їх наукових досліджень припадає саме на цей період, період, який в той же час характеризувався стрімким розвитком різних галузей науки і впровадженням у виробництво найновіших для того часу технологій.

З цих позицій слід звернути увагу на історичну соціально-економічну характеристику початку даного періоду – епохи володарювання Миколи II, і на той факт, що цей період мав найвищі в подальшій історії країни темпи економічного розвитку. Так, протягом 1880-1910 рр. темпи росту продукції промисловості перевищували 9% на рік: за темпами росту промислової продукції і за темпами росту продуктивності праці Росія вийшла на 1 місце у світі, випередивши Сполучені Штати, які на той час стрімко розвивалися; по виробництву головних сільськогосподарських культур Росія вийшла на 1 місце у світі. В країні вирощувалось більше половини світового виробництва жита, більше чверті пшениці та вівса, близько двох п'ятих ячменю, майже чверть картоплі. На той час Російська імперія стала головним експортером

© О. І. Ісаєва, 2013

сільськогосподарської продукції, «першою житницею Європи», на яку припадало близько двох п'ятих усього світового обсягу сільськогосподарського виробництва [4].

І на сьогоднішній день, зважаючи на кількість і якість чорноземів, Україна залишається країною, яка мусить мати розвинений на передових наукових засадах сільськогосподарський сектор. Свого часу українські території мали пріоритетні позиції у світі з вирощування сільськогосподарської продукції, тож сьогодні було б недоречно знову починати ґрунтовні наукові дослідження практично з нуля. В історії не повинно бути «білих плям», тому сьогодні слід в першу чергу дослідити все позитивне, що було напрацьовано нашими попередниками, а потім, спираючись на попередні комплексні наукові досягнення вчених України, адаптувати їх до сучасних соціально-політичних та економічних умов.

В обставинах сучасної української дійсності склались сприятливі підстави для відновлення дослідницьких традицій та реалізації наукових доробок як окремих вчених, так і раніше світом визнаних наукових колективів. З даних позицій цілком виправданий інтерес сучасної науки до дослідження і визнання наукових теорій, вчень, методик і методологій наших вітчизняних попередників. Аграрний сектор споконвіку був і залишається одним з визначальних у економічному розвитку України, а сільськогосподарська тематика завжди привертала і буде привертати до себе увагу не тільки представників суто аграрних наук, а і вчених-неаграріїв з їх нестандартним поглядом до вирішення актуальних проблем аграрного виробництва. Саме одним з таких вчених був Антон Самійлович Бориневич (1855–1946) – одеський демограф, статистик, педагог вищої школи, який представив науковому світові не одне нестандартне дослідження сільського господарства південної Росії [11].

Серед багатьох аспектів, що розглядалися під час аналізу наукової діяльності А. С. Бориневича, питання, пов'язані з його внеском в теорію і практику статистично-демографічних досліджень згадуються в позитивному контексті в ряді публікацій [2, 3, 5, 12, 13]. Але в той же час відсутній професійний аналіз його участі у вивченні сільського господарства регіонів. Тому **метою** даного дослідження постає висвітлення внеску вченого в аналіз різних аспектів сільськогосподарського життя суспільства.

Для досягнення мети в роботі були поставлені такі завдання: підкреслити значення сільськогосподарської науки в житті суспільства, актуалізувати значимість А. С. Бориневича як вченого, висвітлити його внесок у різні сфери вітчизняної науки, розкрити процес формування його інтересу до дослідження сільського господарства, охарактеризувати його основні праці, що стосуються аграрної сфери, окреслити участь вченого у наукових сільськогосподарських проектах. Об'єктом даного дослідження

постає актуальність наукового доробку А. С. Бориневича у різних галузях вітчизняної науки, а предметом дослідження виступає оцінка його внеску у розвиток сільськогосподарської науки.

Свою наукову діяльність, до речі досить активну, А. С. Бориневич розпочав на початку 80-х років XIX століття, відзначившись яскравими нестандартними працями в галузі статистики, демографії, економіки та сільського господарства. Практична діяльність вченого полягала в керівництві статистичним бюро м. Одеси протягом майже 50 років, педагогічній і науковій роботі у вузах міста, редакційній та видавничій діяльності та ін. Саме А. С. Бориневич був ініціатором проведення масштабного науково обгрунтованого одноденного перепису м. Одеси 1 грудня 1892 р. і подальших переписів в регіоні, та ще за свого життя був визнаний науковою спільнотою видатним діячем і теоретиком вітчизняної статистики [3].

Письмові свідчення витоків аналізу сільського господарства, що проявилися у молодого Бориневича, можна знайти ще у листах до рідних з дворічного заслання до Східного Сибіру. Туди вчений потрапив у 1879 році завдяки факту його зарахування до списку учасників революційних гуртків Ковальського та Заславського у м. Одеса. Під час дев'ятимісячної подорожі до місця заслання (м. Верховенськ, Іркутська губернія) юнак, щоб якось відволіктися від суворой дійсності, читав багато наукової літератури, займався математикою, грав у шахи. А ще намагався заради жарту піддати науковому аналізу все те, що бачив навкруги. Саме тоді в листах до батьків він здійснив яскравий динамічний, повний наукових обгрунтувань опис географічної місцевості регіонів, детальний перелік рослинності, опис сільськогосподарського спрямування селянської праці, і навіть обгрунтував прогнози щодо аграрного освоєння земель Сибіру. На підставі подібного спостереження майбутній вчений навіть зробив припущення, щодо вирощування певних сільськогосподарських культур у подальшому освоєнні територій регіону [14].

Під час своєї важкої подорожі, А. С. Бориневич постійно розглядав варіанти можливостей ймовірного заробітку, у тому числі робив прогнози щодо економічної ефективності вирощування тварин та рослинництва саме у даному регіоні [14]. Ці роздуми юнак складав, здебільшого, щоб розважити своїх рідних та не показати занепаду свого духу, але алгоритм міркувань вченого досить легко впізнати в майбутніх його дослідженнях.

В подальшому праці А. С. Бориневича містили істотні доповнення з дослідження аграрних питань з різного приводу. Так, після повернення з заслання, майбутній вчений згодом вирішив не повертатися до педагогічної праці, якою займався в попередні роки свого життя в Одесі і деякий час безпосередньо після заслання у м. Харків, тому влаштувався в повітове статистичне бюро м. Суми рядовим статистиком. В 1884 р. майбутнього вченого запрошують взяти участь в статистичному дослідженні в Богодухівському повіті Харківської губернії. Протягом півтора року під його

керівництвом було проведено дослідження селянських господарств, результатом якого постала глобальна для того часу праця «Сборник статистическо-экономических и оценочных сведений по Богодуховскому уезду Харьковской губернии», що вийшла друком на початку 1886 р. Дана праця отримала дуже високу оцінку його сучасників. – О. Русова, Б. Кочаровського, і навіть професор К. Вернер користувався нею у своїх лекціях з економіки сільського господарства. Що цікаво, під час аналізу дослідницького матеріалу, А. С. Бориневич використовував достатньо нові, специфічні для того часу статистичні методи дослідження, у тому числі й комбінаційні таблиці, які були покладені в основу праці. Вчений вперше в земській практиці систематично проводить комбінаційний підрахунок через все обстеження, одночасно і незалежно від К. Вернера і С. Харитоментова, які були визнані статистичною наукою новаторами з застосування вищезгаданої методики. Використання даного наукового підходу дозволило отримати реальне уявлення про життя селянського господарства 80-х років XIX ст. [3].

Вказане дослідження А. С. Бориневича містить істотний розділ «Нарис селянського господарства», який висвітлював не тільки питання стану населення, грамотності, але й опрацьовував проблеми землеволодіння, його форми, стан землеробства та скотарства в повіті, різнобічно розкривав економічний стан селянства, аналізував обсяг і призначення платежів, які були покладені на даний прошарок суспільства. В якості додатків в праці розміщені змістовні таблиці і гістограми щодо врожайності різних культур, ціни хлібів, вартості оренди і дохідності земель, лісів та ін. [10]

У 1888 році вийшла досить вагома для оцінки сільського господарства Херсонської губернії праця А. С. Бориневича «Прошлый 1886/87 сельскохозяйственный год в Херсонской губернии», яка містила ґрунтовну послідовно викладену інформацію щодо усіх аспектів врожайності вищевказаного сільськогосподарського року. На початку свого дослідження А. Бориневич робить досить суттєві зауваження відносно механізму збирання та обробки даних, що увійшли до вищевказаної праці. Загальний опис Херсонської губернії було закінчено до середини 1887 р., тому статистики губернії отримали можливість вивчати поточні події з сільськогосподарського й економічного життя суспільства. До кожного повіту були відряджені спеціалісти (всього 125 осіб), до обов'язків яких входило зведення бюлетенів про стан сільського господарства. За даними бюлетенів і було складено вищезгадане дослідження [9].

Першочергова увага в праці була приділена опису озимих посівів, впливу на них кліматичних факторів та шкідників. Далі було проаналізовано такий вид осінньої праці, як оранка на зяб. При цьому А. С. Бориневич відмітив рідкісну різноманітність знарядь обробки землі, які можна було зустріти саме в Херсонській губернії. Вчений характеризує кліматичні умови

зими того сільськогосподарського року, робить докладний опис весни, яка, за думкою багатьох спеціалістів губернії, сприяла зростанню і зміцненню хлібів. Усім посівним культурам, що мають переважне значення для селян, він приділяє особливе значення в даному дослідженні: робить докладний опис кожного виду культури, оцінює її врожайність і поширеність в губернії. Не обійшов вчений увагою і шкідливих тварин і комах, зосередившись на кожному з шкідників, що зустрічаються на землях губернії, та на дієвості різноманітних методів боротьби з ними. Також в праці має місце характеристика впливу негативних кліматичних явищ (град, посуха та ін.). А. С. Бориневич здійснив оцінку стану скотарства в губернії, зробивши докладний опис його харчування та здоров'я. Наприкінці даного дослідження автором піднято питання градації робочої сили та її оплати, а також наведені рекомендації щодо її раціоналізації [9].

Херсонське губернське земство, роботі в якому вчений присвятив перші роки своєї трудової діяльності як статистика, вирішило у 1890 році заснувати в Одесі Міське статистичне Бюро при Міській управі на власні кошти та кошти м. Одеси. А. С. Бориневич, показавши себе блискучим спеціалістом, ініціативним працівником з нестандартним глобальним мисленням, постав першим її головою і знаходився на цій посаді впродовж не одного десятиріччя. До першочергових завдань новоствореного статистичного бюро входив розгорнутий аналіз усіх сфер життєдіяльності суспільства одеського регіону[3].

1890 рік в статистичній діяльності А. С. Бориневича ознаменувався також виходом в науковий світ його праці «Очерк хлебной торговли в Одессе», метою якої постало всебічне висвітлення стану хлібної торгівлі в м. Одеса в зв'язку з питанням про побудову елеваторів. Для досягнення даної мети вченим було оброблено велику кількість джерел економічного, промислового і транспортного характеру, а також використано особисто зібрані відомості про стан хлібної торгівлі. Автор підкреслив значення міста Одеси в хлібній торгівлі Російської імперії, простежив тенденцію до збільшення підвозу хлібних вантажів саме до Одеси, акцентував увагу на якості та значущості залізничного, водного, гужового транспорту. Вчений висвітлив роль хлібних магазинів, порядок визначення місткості кожного, обіг, час зберігання та міру наповненості. Окремо була надана характеристика Одеського порту, описаний рух суден далекого плавання, піддано аналізу поняття фрахту. А. С. Бориневич надав схему докладного розрахунку накладних витрат. Також в дослідженні мала місце економічна характеристика самого поняття хлібної торгівлі, проаналізовано ціни на вітчизняний хліб на іноземних ринках. Опис ілюструється ґрунтовними таблицями, схематичними картами та гістограмами, складеними А. С. Бориневичем безпосередньо [8].

Наприкінці липня 1891 р. Одеська міська управа доручила А. С. Бориневичу як міському статистику зібрати відомості про стан врожаю в Одеському регіоні. Антон Самійлович завжди був сучасною людиною, яка, не

дивлячись на скрутні обставини свого життя, в будь-яких умовах виявляла неабиякий інтерес до вивчення і пізнання економіки та соціально-політичних процесів, що відбувалися в суспільстві того часу. Тому не дивно, що вчений підійшов до вказаного завдання комплексно, вирішивши продовжити свою традицію всебічного аналізу сільськогосподарських років. Він зібрав інформацію для свого дослідження, особисто відвідавши усі поселення градоначальства. У зв'язку з цим, в 1891 році у «Відомостях одеського міського громадського управління» з'явилася ґрунтовна праця А. С. Бориневича «Обзор 1890/91 сельскохозяйственного года и результаты урожая 1891 года на землях одесского градоначальства», що містила не тільки дані про врожайність земель, але й ряд відомостей про стан сільського господарства [7].

Так, аналізуючи фактори впливу на врожайність, А. С. Бориневич найбільше уваги приділив саме опадам і кліматичним змінам, при цьому порівнював зібрані дані за рік з багаторічними спостереженнями Одеської метеорологічної станції (а саме за 1866–1890 роки). Вчений зробив оцінку якості озимих посівів восени, та всебічно висвітлив причини низької їх врожайності в кінці сільськогосподарського року. Не обходять увагу дослідника й інші осінні роботи селян, зокрема осіння оранка. Він обґрунтував її переваги перед весняною оранкою, проаналізував вартість трудової сили для виконання цих видів робіт по регіонах. Далі, А. С. Бориневич підняв питання позики і її ролі для виконання сільськогосподарських робіт, а також проблему оренди землі та її вартості. Дані про розподіл орних земель під посів у різних регіонах Одеського градоначальства вчений звів у таблицю, що наочно демонструвала популярність тієї чи іншої культури у кожному регіоні. Висновок про популярність ячменю як посівної культури з найбільшою питомою вагою серед інших культур, вчений пояснював, підкреслюючи кожен перевагу. Також А. С. Бориневич підняв питання зимівлі та корму худоби, висвітлив дані про ціни на корм, а також відомості щодо здоров'я худоби (за інформацією ветеринарних лікарів градоначальства). Не обійшов своєю увагою і проблему шкідників, висвітливши найбільш популярні методи боротьби з ховраками, та надав свої міркування щодо підвищення якості цієї боротьби. Вчений також висвітлив інші заняття і промисли селян: ломку каменю, перевезення піску, продаж молока, городництво, рибальство та ін. [7].

Центральне місце в огляді посіли результати збирання врожаю, які А. С. Бориневич представив також в табличному вигляді. Вчений виявив позитивну закономірність щодо зміни ціни на працю відносно рівня врожайності. А щоб дійсно достовірно оцінити рівень врожайності, він навіть ґрунтовні розрахунки щодо достатності зібраного врожаю на задоволення первинних потреб. Наприкінці даної праці А. С. Бориневич зробив цікаві висновки про те, що не всі поселення можна назвати дійсно землеробськими,

а також підняв питання добробуту домогосподарств та надання дійсно актуальної допомоги.

Варто також підкреслити участь А. С. Бориневича з 1890 року в діяльності Товариства сільського господарства Південної Росії. Вчений послідовно обіймав посади члена ради, віце-президента, президента, а після реорганізації товариства в 1921 році в Одеське товариство сільського господарства, був обраний його головою. Участь А. С. Бориневича в житті наукового товариства була відмічена численними доповідями з питань хлібної торгівлі, про положення сільськогосподарських робітників, про економічне положення Одеси, з історії Товариства та інші, що знайшли своє місце в «Записках Общества сельского хозяйства Южной России». Одним з найбільш відомих доповідей вважається доповідь «К вопросу о портовом элеваторе в Одессе», яка була прочитана на засіданні Товариства 26 січня 1896 р. [2, 6].

Світогляд наукових інтересів А. С. Бориневича не обійшов стороною його рідних. Двоє синів вченого також вирішили присвятити себе науковому дослідженню сільськогосподарської галузі економіки країни. Анатолій Антонович Бориневич продовжив справу батька, закінчив у 1917 р. Одеський університет та розпочав трудовий стаж зі скромної посади земського статистика, але одночасно займався й педагогічною роботою в вищих учбових закладах Одеси, а згодом й Москви. За економічними обґрунтуваннями вченого побудовані елеватори в багатьох містах СРСР. Він розробив і більше 20 років викладав курс «Економіка хлібоприймальних і зернопереробних підприємств» у Московському технологічному інституті харчової промисловості. Його перу належать близько 40 друкованих праць, з яких «Вопросы экономики хлебоприемных предприятий» (1961), «Экономика пищевой промышленности СССР» (1968) безпосередньо пов'язані з розвитком сільського господарства країни [1].

Володимир Антонович Бориневич після закінчення Тимірязєвської сільськогосподарської академії працював над науковим обґрунтуванням етапів і стадій сільськогосподарського виробництва. Результати його досліджень знайшли своє відображення в наступних працях: «Организация работ в овощном совхозе: открытый грунт» (1933), «Практическое руководство по дойке коров» (1936), «Комплексная механизация сеноуборки» (1955), «Определение веса грубых кормов в скирдах: стогах и сенохранилищах» (1960), «Природные сенокосы и пастбища» (1963), «Приготовление и хранение сена и травяной муки» (1970), «Определение веса сена и соломы в скирдах, стогах, сенохранилищах и штабелях» (1972) та ін. [12].

Висновки. Науковий здобуток Антона Самійловича Бориневича став вагомим доробком в дослідженні і розвитку галузей сільського господарства країни. Його праці мають велике практичне і наукове значення, що, перше, дозволило підвищити добробут населення і показники соціально-економічного життя Одеського регіону, по-друге, послужило фундаментом для подальшої науково обґрунтованої розбудови структури сільського

господарства Одеси і прилеглих територій. В період свого перебування на різних посадах, А. С. Бориневич завжди творчо і неформально виконував свої посадові обов'язки, прагнучи до всебічного аналізу стану і процесів, які відбувались в різних галузях народного господарства.

Автор статті висловлює подяку головному зберігачу Одеського історико-краєзнавчого музею Озерянській Ірині Михайлівні за консультування та надання фотографії.

Список літератури. 1. А. С. Бориневич // Одесский листок – № 56. – 27 февраля 1915. – С. 2. 2. А. С. Бориневич : (Некролог) // Большев. знамя. — 1946. – № 245. – С. 4. 3. Антон Самойлович Бориневич. По случаю 40-летия его научно-педагогической и общественной деятельности // Статистический бюллетень Одесского Губ. Стат. Бюро. – 1923. – № 3–4. – С. 2–8. 4. Анфимов А. Царствование императора Николая II в цифрах и фактах / А. Анфимов // «Отечественная история», 1994. № 3. – С. 58–76. 5. Богаченко А. О. Визначний статистик А. С. Бориневич / А. О. Богаченко, В. І. Можаровський // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. – 1970. – № 4–5. – С. 166–169. 6. Бориневич А. К вопросу о портовом элеваторе в Одессе: (Докл. Импер. Общ. сел.-хоз. юж. России. Читан в заседании О-ва 26 янв. 1896 г.) / А. Бориневич // Записки Импер. о-ва сел. хоз-ва южной России. – Одесса : Н. Хрисогелос, 1896. 7. Бориневич А. С. Обзор 1890/91 сельско-хозяйственного года и результаты урожая 1891 года на землях одесского градоначальства / А. С. Бориневич – Одесса : Тип.А.Шульце. – 1891. С. 1–8. 8. Бориневич А. С. Очерк хлебной торговли в Одессе / А. С. Бориневич. – Одесса :Хрисогелос, 1890. – 110 с. 9. Бориневич А. С. Прошлый 1886/87 сельскохозяйственный год в Херсонской губернии / А. С. Бориневич – Одесса : Тип.Л.Нитче. – 1888. – С. 1–25. 10. Бориневич А. С. Сборник статистическо-экономических и оценочных сведений по Богодуховскому уезду / Антон Самуилович Бориневич. – Харьков : Типография Губернского Правления, 1886. – 184 с. 11. Бориневич Антон Самойлович // Видные деятели отечественной статистики 1686–1990 : биогр. словарь / В. П. Корнев. – М., 1993. – С. 17. 12. Гридин В. Літописці нашого краю / В. Гридин // Комсом. іскра. – 1969. – № 94 (4180). – С. 2–3. 13. Зленко Г. Д. Бориневич Антон Самійлович / Г. Д. Зленко // Енциклопедія Сучасної України. – К., 2004. – Т. 3 : Біо – Бя. – С. 293–294. 14. ОИКМ. – Инв. № Д-4437/1-40. – Письма Бориневича Антона Самуиловича – политического ссыльного с этапа и из ссылки в Иркутскую губернию в 1879–1881 гг. 40 писем на 96 листах. 15. Статистический словарь / Гл. редактор Ю. А. Юрков. – М. : Финстатинформ, 1996. – 479 с.

Надійшла до редакції 21.10.2012 р.

УДК 631.332

Дослідження А. С. Бориневича з питань сільського господарства / О. І. Ісаєва // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Історія науки і техніки. – Х. : НТУ «ХПІ», 2013. – № 48 (1021). – С. 64–71. – Бібліогр.: 15 назв.

В статье освещены исследования вопросов сельского хозяйства А. С. Бориневича, известного одесского ученого-статистика, талантливого организатора и руководителя ряда статистических и демографических исследований, педагога, общественного деятеля.

Ключевые слова: А. С. Бориневич, сельское хозяйство, земская статистика, хлебная торговля, урожайность.

The article highlights the research the state of agriculture of Anton Borynevych, the known statistic scholar from Odessa, the talented organizer and the head of statistical and demographic research, the teacher and the public figure.

Keywords: A.Borynevych, agriculture, statistics of zemstvo, grain trade, productivity.